

TAFOFIEL 007 – april 2011

Sinds februari 2010 mag u van Epitaaf vzw op gepaste tijd een nieuwsbrief in uw mailbox verwachten. Wij hopen u op deze manier beter en sneller te informeren over onze activiteiten.

Worden behandeld in deze Tafofiel 007

1. Erfgoeddag 1 mei 2011: Armoe Troef!
2. Ledenactiviteiten
3. De dood in kinderschoenen: Een artistiek en educatief project rond kindergraven
4. Week van de begraafplaatsen 2011
5. Bloemlezing uit de pers
6. Lidgelden
7. De dans ontsprongen? De afgebeelde dood in Serienscheine.

De naam Tafofiel, uit het Grieks "taphos" = graf, en "philos" = vriend, een gepaste naam dus voor de elektronische nieuwsbrief van Epitaaf vzw.

Veel leesplezier.

ERFGOEDDAG 1 MEI 2011

Doorlopend open tussen 10 en 18 uur

Epitaaf vzw werkte rond het jaarthema van Erfgoeddag en presenteert in het Museum voor Grafkunst een tentoonstelling over graven van weldoeners uit de 19e en vroege 20e eeuw. Wie rijk was, engageerde zich vaak in één of andere 'weldadigheidsvereniging'. In het aanschijn van de dood en met het ultieme oordeel voor ogen pakte men daarmee uit en hoopte men zo genade te krijgen voor de tijdens het leven begane zonden. Een aantal van hen wilden dit tot uitdrukking brengen in hun grafteken. De tentoonstelling biedt inzicht in het tot stand komen van een aantal sprekende weldoenersgraven. Daarnaast wordt aan de hand van diverse publicaties het begraven van armen en het “zuinige” begraven gekaderd.

Alle bezoekers krijgen een rondleiding doorheen het Museum voor Grafkunst en de tentoonstelling met als thema “Armoe Troef”.

LEDENACTIVITEITEN

Funeraire uitstap naar Doornik

5 juni 2011, gratis voor leden, 7 euro voor niet-leden

INSCHRIJVEN TEN LAATSTE OP 24 MEI

De directe aanleiding voor deze uitstap is de opening in 2010 van '*La Morgue, Conservatoire Tournaisien du Funéraire*': een centrum rond funerair gebruiken in de streek van Doornik. Op initiatief van Jacky Legge -expert in funerair erfgoed in het zuiden des lands- vormde de gemeente het oude dodenhuisje op het Cimetière du Sud om tot een klein museum. We krijgen van de heer Legge persoonlijk een rondleiding in het nieuwe centrum. 'S Namiddag verklaart Xavier Deflorenne het nieuwe decreet over begraafplaatsen en lijkbezorging van Wallonië. Daarin wordt voor het eerst uitdrukkelijk aandacht besteed aan het behoud van het funerair erfgoed.

	Programma
	10u30-11u30: Rondleiding in ' <i>La Morgue, Conservatoire Tournaisien du Funéraire</i> '
	11u30-13:00: Bezoek aan het Cimetière du Sud
	13u00-14u20: Lunchpauze, al dan niet met de groep
	14u30-16u00: Lezing over de nieuwe regelgeving rond begraafplaatsen in Wallonië (Maison de la Culture de Tournai)
Affiche voor verhuur van rouwsjaals voor 24 uur, La Morque, foto J.Legge	

3

Praktisch

* 10u25: Afspraak aan de ingang van het Cimetière Du Sud, Chaussée de Willemeau 135 (1,8 km van stadscentrum, 3 km van station)

* 14u25: Afspraak aan het Maison de la Culture, Esplanade George Grard, Boulevard des Frères Rimbaut 2 (1 km van centrum)

- De rondleidingen en de lezing zullen in het Frans plaatsvinden, maar men heeft ons beloofd rekening te houden met mensen met een beperkte kennis van het Frans.

- Zowel de rondleiding als de lezing worden gratis aangeboden aan de leden van Epitaaf. Inschrijven is echter verplicht: ten laatste op 24 mei een mail met aantal deelnemers naar info@epitaaf.org. Ook niet-leden zijn welkom, gelieve dan 7 euro per persoon over te schrijven op 068-2039260-56.

- Epitaaf kan bemiddelen bij carpooling naar Doornik. Gelieve dit expliciet in uw mail te vermelden.

We willen ook graag voor de deelnemers een plaats in een bescheiden restaurant reserveren in de nabijheid van de plaats waar de lezing zal plaatsvinden. Wil ook dit in uw mail vermelden.

DE DOOD IN KINDERSCHOENEN

een artistiek en educatief project rond kindergraven

Van 29 mei t.e.m. 10 juni te Gent

Tentoonstellingen, studienamiddagen en een boek

www.plechtigheden.be/de-dood-in-kinderschoenen/index.php

Het project "De dood in kinderschoenen" zet het kindergraf centraal, met een dubbel doel voor ogen. Er is de vraag om aandacht voor dit specifieke erfgoed en de noodzaak om het verlies van een kind als thema meer bespreekbaar maken.

Woord, muziek en beeld gaan hand in hand om dit thema zowel krachtig als ontroerend mooi een podium te gunnen. Kunst met weerhaakjes waar u zeker iets van meedraagt...

Er worden twee studienamiddagen georganiseerd. Deze zijn kosteloos toegankelijk na inschrijving. Onder de titel 'De Dood in Kinderschoenen' verschijnt een boek bij Academia Press. Epitaaf ondersteunde het project in het aspect funerair erfgoed.

Praktisch

Dubbel expositie van 29 mei t.e.m. 10 juni 2011:

Liberaal Archief. Kramersplein 23. 9000 Gent. Weekdagen van 9u tot 12u en van 13u tot 17u.

Za, zo, brug -en feestdag: 14u tot 17u.

Geuzenhuis Zolderzaal. Kantienberg 9. 9000 Gent.

Weekdagen van 9u tot 12u

en van 13u tot 16u30u

Za, zo, brug - en feestdag: 14u tot 17u.

Vernissage met boekvoorstelling 28 mei,

finissage met literaire avond 10 juni.

Studienamiddagen op 6 juni (rouwzorg) en 10 juni (erfgoed).

Informatie of inschrijving:

HuisvandeMens, Sint-Antoniuskaai 2, 9000 Gent,

Tel.: 09/233 52 26 - cmd.gent@uvv.be

WEEK VAN DE BEGRAAFPLAATSEN

zaterdag 28 mei tot en met zondag 5 juni 2011

Een deelnemer aan de Week van de begraafplaatsen, Elsene

In 2002 werd de "Europese Week van de begraafplaatsen" gelanceerd door ASCE, Association of Significant Cemeteries in Europe (www.significantcemeteries.org). Momenteel zijn er zo'n 130 Europese begraafplaatsen uit meer dan 20 Europese landen bij deze organisatie aangesloten. Ook een aantal verenigingen die betrokken zijn bij het funeraire zijn lid van ASCE.

Om zoveel mogelijk steden en gemeenten warm te maken voor de Week van de Begraafplaatsen 2010, sloegen Epitaaf vzw en vzw Grafzerkje de handen in mekaar. In 2010 namen een 15-tal steden en gemeenten deel aan dit evenement (www.epitaaf.org/weekbegraafplaatsen2010.html). Voor 2011 hebben er zich tot hiertoe een 30-tal gemeenten aangemeld die zullen deelnemen, waaronder Antwerpen, Gent, Leuven, Brugge, Blankenberge, Lokeren, Elsene enz.

De activiteiten tijdens deze week zijn gevarieerd, het kan gaan om een georganiseerde rondleiding op een begraafplaats, een tentoonstelling over een funerair gegeven, een voordracht, een performance of een toneelvoorstelling, de voorstelling van een funerair onderzoek of een restauratieproject.

Vanaf 3 mei is het programma te bekijken op www.epitaaf.org/actueel.html en www.grafzerkje.be

OPENINGSDAGEN MUSEUM VOOR GRAFKUNST IN 2011

1 mei Erfgoeddag

Er zal worden gefocust op *weldoenersgraven*, waarop weldadigheid expliciet wordt vermeld of waarbij de iconografie expliciet verwijst naar armoede.

29 mei (11u tot 16u)

Diegenen die Erfgoeddag misten krijgen de kans om de tentoonstelling alsnog te bekijken. Ter gelegenheid van de week van de begraafplaatsen, wordt die dag ook een rondleiding voorzien langs de topstukken op het kerkhof van Laken, door Linda Van Santvoort.

juli en augustus niet open

17-18 september OMD Brussel: Conservatie en restauratie

Epitaaf was doorheen de jaren betrokken bij tal van restauraties; van het atelier Salu en van graftekens zoals dat van Marie Pleyel, architecten Suys, de familie Ghemar en van burgemeester Weyns de Rocourt.

2 oktober (11u tot 16u)

Op deze dag is het Museum voor Grafkunst en het funerair documentatiecentrum gratis te bezoeken.

6

LIDGELDEN EPITAAF 2011

- 25 € gewoon lid
- 125 € steunend lid
- 1500 € beschermend lid

overschrijven op rekeningnummer: 068-2039260-56

IBAN: be20 0682 0392 6056

BIC : GKCCBEBB

Voor de registratie en communicatie is het belangrijk om bij de overschrijving melding te maken van de naam van het lid, met adres, e-mail, jaartal lidmaatschap en één van de hierboven vermelde termen.

DE DANS ONTSPRONGEN?

De afgebeelde dood in Serienscheine

Johan de Soete

In dit artikel stellen we een minder bekend deel van het funeraire erfgoed voor, met name noodgeld met hierop afbeeldingen van de dood. Noodgeld wordt veeleer beschouwd als een gebruiksvoorwerp dan als een kunstwerk en is vergankelijker. Toch zijn een aantal biljetten versierd met verrassende iconografische voorstellingen, waaronder afbeeldingen van de dood. We stellen dit thema voor aan de hand van stukken uit een collectie die toebehoort aan één van onze leden en die nog steeds systematisch aangroeit. Het is dankzij de inspanningen van liefhebbers dat deze kwetsbare stukjes erfgoed bewaard zijn gebleven en de 'dans van de vergankelijkheid hebben weten te ontspringen'.

Noodgeld, van noodzaak tot verzamelobject

Serienscheine – notgeldⁱ wordt gedurende een relatieve korte periode uitgegeven. Uit een verkennend literatuuronderzoekⁱⁱ blijkt dat dit type van papiergeld voornamelijk voorkomt in Duitstalige streken, in de jaren 1921 & 1922. De uitgave van noodgeld wordt vooral gesitueerd in een periode waar een tekort bestaat aan officiële betaalmiddelen en voornamelijk van de kleinste/laagste waarden, namelijk de munten of het kleingeld. Veelal wordt dit deficit veroorzaakt door het oppotten van munten, vanwege het idee dat de waarde van het metaal hoger zou zijn dan de officiële muntprijs. Mogelijk ontstaat dit tekort omdat er partijen zijn die deze munten massaal aankopen om te speculeren op een stijgende grondprijs. De nationale instanties reageren niet altijd adequaat waardoor er een schaarste ontstaat op de lokale markten. Dit probleem wordt dan tijdelijk opgevangen door lokale besturen of bedrijven die de mogelijkheid krijgen om eigen geld aan te maken.ⁱⁱⁱ Dit noodgeld is per definitie geldig gedurende een zeer beperkte periode (doorgaans 3 maanden) en zeer lokaal te gebruiken.

In de ons omringende landen wordt er gesproken van *monnaie de nécessité* (FR); *Notgeld* of *Serienscheinen* (D); *emergency issue* (VK) of in het beeldrijke Italiaans van *bigliettie fiduciari* wat in feite biljetten van vertrouwen betekent.^{iv}

Als drager voor dit noodgeld wordt voornamelijk papier in al zijn varianten gebruikt. Er zijn ook biljetten verspreid die uit leder zijn gemaakt. Uitzonderlijk is zelfs overgegaan op verknipte speelkaarten waarop dan een naamstempel werd aangebracht; dit werd reeds toegepast in de achttiende eeuw.^v De waarden zijn relatief klein, in de Duitse gebieden in de jaren 1920 ging het van 10 Pfennig tot 2 Mark.

Opvallend is de explosieve toepassing van het noodgeld in de jaren 1921 en 1922. Er werden tot zesduizend verschillende biljetten gepubliceerd tussen 1917 en 1922 en dit door meer dan 1400 publieke instanties of particuliere initiatiefnemers.^{vi} In juli 1922 verbood de Duitse regering verdere publicatie van dit type geld. Dit verbod werd kort daarop overbodig door de superinflatie.

Bij het uitgeven van noodgeld als hulpmiddel om het probleem van het kleingeld op te lossen, bleek al snel dat er veel van deze biljetten werden bijgehouden en niet gebruikt werden als betaalmiddel. Onder meer toeristen beschouwden deze biljetten als een aangename herinnering aan hun bezoek van deze steden of gemeenten, en hielden ze bij i.p.v. ze te spenderen. Dit wegnemen uit de handel of het verzamelen ervan werd dan ook onmiddellijk actief gestimuleerd. Niet alleen door het aanmaken van verschillende reeksen maar ook door het aantrekkelijk maken van de afbeeldingen en het behandelen van uiteenlopende onderwerpen. Bovendien sprak men ook bekende illustratoren aan om deze biljetten zeer attractief te maken^{vii}. Dat initiatief bleek succesvol, want al vlug werd het verzamelen van noodgeld een hype.

De biljetten verschenen in verschillende reeksen, men gebruikte zelfs diverse papiersoorten met dezelfde platen. Men maakte speciale envelopjes of mapjes^{viii} om deze biljetten aan de man te brengen als een reeks met al dan niet bijkomende informatie. Kortom men gebruikte toen al veel verschillende middelen om de verzamelaar te binden en hanteerden daarbij voorbeeldig allerlei marketinginstrumenten.

De prachtige illustraties/platen werden hergebruikt om met een tweede kleur een nieuwe reeks uit te geven (vb. Helmarshausen Stadt had een groene en blauwe reeks) of de biljetten werden voorzien van een extra witte boord (vb. de twee reeksen van Ober Ammergau, zie verder). De Haagse Firma Lieban specialiseerde zich in het aankopen van deze biljetten en verdeelde ze in Nederland in speciale verzamelbanden^{ix}.

Er waren voor de hand liggend onderwerpen, zoals beroemde bewoners of belangrijke gebeurtenissen uit de lokale geschiedenis. Ook humor en satire werden aangesproken, waarbij het niveau wisselde van kwaliteit, zo werd het antisemitisme niet gemeden. Wat zeker niet achterwege kon blijven waren de biljetten met een moraliserende boodschap^x.

Er wordt regelmatig aandacht geschonken aan het overlijden van beroemde mensen, maar hier ligt de nadruk op de overlijdensdatum en niet op de dood als hoofdfiguur.^{xi} Biljetten die verwijzen naar de dood als personage of onderwerp zijn zeldzaam. Naast de dood als figuur verwijzen enkele biljetten naar het onderwerp *begraven*. Een aantal van deze biljetten zijn terug te vinden in het naslagwerk over dodendansen *Der Artz und Der Tod in Bildern aus sechs Jahrhunderten* samengesteld door Werner Block.^{xii} Dit was de aanleiding om op zoek te gaan naar andere voorbeelden.

De dood op noodgeld

Op de volgend bladzijden volgt een overzicht van een tiental biljetten met een korte omschrijving en een afbeelding van beide zijden. De belangrijkste zijde wordt groot weergegeven.^{xiii}

Nordhausen A/H (Provincz Sachsen)

Afmetingen: 103 x 67
 Waarde: 75 Pfennig
 Grabowski/Mehl: 987.1

Een levenslustige man met een glas brandewijn in de hand, brengt een proost uit aan het goede leven en kijkt tegelijk welgezend naar de voorbij hollende dood. De dood trekt een grimas als vorm van spijt. De dood draagt zijn onontbeerlijk gereedschap op zijn rechterschouder.

*De allerbeste Medezin
 Das äss Nordhieser Brantewien.*

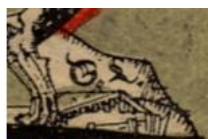
Het biljet maakt deel uit van een reeks zes, die verscheen op 1 Mai 1921. De datum kan niet altijd beschouwd worden als het moment van publicatie daar er is vastgesteld dat meer dan eens met de werkelijkheid werd gespeeld. Er werd bijvoorbeeld teruggedaan in de tijd, om zo de geldigheidsperiode van de op keerzijde vermelde drie maanden kunstmatig te beperken.

Oberammergau (Bayern)

Afmetingen: 105 x 66
 Waarde: 75 Pfennig
 Grabowski/Mehl: 992.1 & 992.2

Op het biljet van 75 Pfennig van de stad Oberammergau staat de dood afgebeeld als een gekroond skelet dat zijn verwoestende werk al buigend uitvoert. Met zijn sikkels maait hij als het ware het leven weg uit deze stad. Het rood van zijn mantel zorgt voor een extra dimensie. De rode kroon is een attribuut dat zelden voorkomt bij de dood. Het biljet maakt deel uit van een reeks van drie biljetten maar slechts één verwijst rechtstreeks naar de al overheersende kracht van de dood. Merk ook dat het jaar 1634 wordt vermeld. Dit is het jaar van één van de grote pestepidemieën. Het thema van de alles verslindende dood is geen uitzonderlijk onderwerp.^{xiv} Dit onderwerp wordt veelal gebruikt bij historische voorstellingen waar de dood geen onderscheid maakt tussen individuen of standen, bijvoorbeeld bij de pest of belangrijke oorlogen. Er bestaan twee versies van deze plaat, met of zonder witte band (zie ook vorige pg). Niettegenstaande de twee biljetten op het eerste zicht gelijkaardig zijn blijken er toch enkele details toegevoegd te zijn. Ondermeer de initialen G.V. op de uiterste rechtse bergflank alsook enkele extra bomen naast de uiterst links weergegeven hoeve.

Arnstadt (Schwarzburg-Sondershausen/Thüringen)

Afmetingen: 103 x 73

Waarde: 50 Pfenning

Grabowski/Mehl: 43.3

De pest is niet alleen een thema in de uitgave van Oberammergau maar ook in één van de vele biljetten van Arnstadt. Daar musiceert een skelet al dansend met zijn viool. De verhaallijn van deze reeks betreft enkele grote gebeurtenissen uit de lokale geschiedenis. De tekst van het hiernaast afgebeeld biljet verwijst duidelijk naar de pest in het jaar 1635 waarbij er 1236 mensen zijn omgekomen tengevolge van deze zwarte dood. In het midden zien we stad in de duisternis liggen met op de voorgrond een man die een steekwagen voortduwt verwijzend naar de talrijke doden die de pest veroorzaakt heeft. De illustratie is ondertekend met de initialen APW wat verwijst naar de bekende graficus Andreas Paul Weber (1893-1980). Deze kunstenaar heeft ook andere reeksen geïllustreerd voor deze stad, zoals een reeks van 10 Pfenning (1921).

Kahla (Sachsen-Altenburg/ Thüringen)

Afmetingen: 127 x 83

Waarde: 75 Pfenning

Grabowski/Mehl: 668.10.a.4.

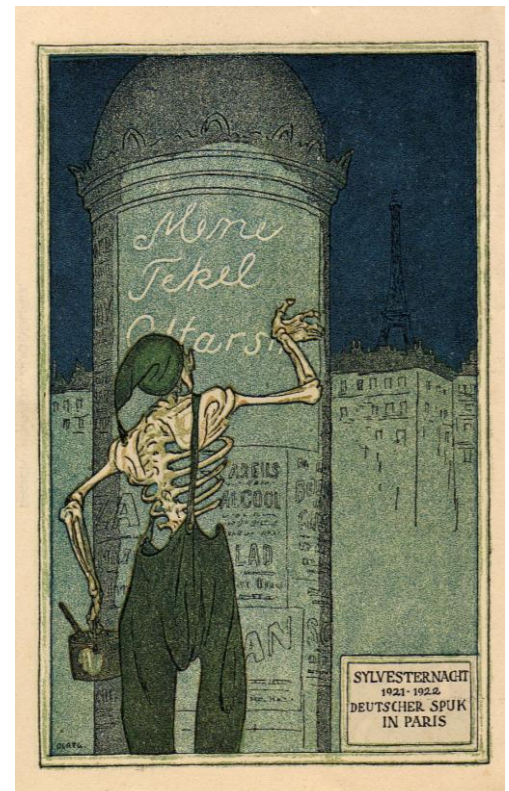
Een merkwaardige serie werd uitgegeven door de stad Kahla. Deze bestaat uit een reeks van zes prenten allen geïllustreerd door Olag Gulbransson (1873-1958). In het hier weerhouden biljet uit deze speciale reeks (geldig voor één maand) brengt een skelet met slaapmuts een boodschap aan op een publiciteitszuil te Parijs. De tekst op de paal is niet duidelijk "Mene Tekel ..fars...". Misschien wordt er hier verwezen naar "Mene, mene, tekel ufarsin" of "Geteld, geteld, gewogen, gebroken". Het is een citaat uit het vijfde hoofdstuk van het boek Daniel waar we het verhaal vinden van de merkwaardige boodschap voor koning Belsazar. In het Bijbelverhaal wordt deze boodschap door een hand geschreven. Rechts onderaan staat op het biljet:

Sylvesternacht 1921-1922

Deutscher Spuk in Paris.

Nieuwjaarsnacht 1921-1922,

Duits spook in Parijs.

De andere biljetten van deze reeks zijn ook sterk, zowel inhoudelijk als grafisch. Ze bevatten afbeeldingen die kunnen verwijzen naar het toenmalige conflict tussen Duitsland en Frankrijk. Een prent toont de straatveger die allerlei gezegden samen veegt op een hoopje, enkele leesbare zinnen: *Ehrlich währt am längsten* (Eerlijkheid duurt het langst); *Du sollst nicht stehlen* (Je zult niet stelen. Eén van de tien geboden. Exodus 20 v.15); *Liebe dein Nächsten wie dich selbst* (Bemin uw naaste als u zelf. Jacobus 2v.8; Mozes 19 v.18; Brief Paulus aan de Galaten 5 v.14); *Du sollst nicht Töten* (Je zult niet doden. Exodus 20 v.13);

Ohlau (Schlesien)

Afmetingen: 102 x 74
Waarde: 50 Pfenning
Grabowski/Mehl: 1011.1

Een drietal biljetten uit een zesdelige reeks van Ohlau maken gebruik van dezelfde illustratie die verwijst naar zowel de dood als naar het leven. Op de biljetten ziet men de dood die met zijn zeis het leven kan afsnijden. Daarnaast wordt verwezen naar de dageraad door een kraaiende haan.

In de illustratie wordt verwezen naar de vrij onbekende Dittert.

Philippssthal a.d. Werra (Hessen-Nassau)

Afmetingen: 102 x 71
Waarde: 1 Mark
Grabowski/Mehl: 1058.1

Ook door de gemeente Philippssthal a.d. Werra werd een reeks uitgegeven, waaronder één met verwijzing naar de dood. Hier wordt hij afgebeeld samen met zijn getrouwe zeis, maar nu zittend op een paard, rustig dravend voorbij een verwoest klooster. Er wordt niet verwezen naar de pest maar naar de Boerenoorlog die gewoed heeft in het jaar 1525. Zowel de landsknecht als de boer worden weergegeven. De illustrator is vermoedelijk E. Metz.

Onrechtstreekse verwijzingen naar de dood

Stolzenau (Hannover/Niedersachsen)

Afmetingen: 95 x 63
Waarde: 75 Pfennig
Grabowski/Mehl: 1276

In de reeks van Stolzenau zien we enkel een zandloper, twee voeten en de zeis. Hier loopt de dood/tijd voorbij. Deze reeks heeft ook nog een aangename verwijzing naar de bekende kunstenaar Wilhelm Busch (1832-1908). Op de keerzijde zien we het geboortehuis van deze dichter, schilder en tekenaar. De reeks werd verder sober uitgewerkt. Het weergegeven citaat is dan ook van de Wilhelm Busch, dat hij een aantal van zijn werken heeft gebruikt, o.m. in *Julchen* uit 1877.

*Einszweidrei!
im Sauseschritt
Läuft die Zeit;
wir laufen mit.*

Een twee drie!
met reuzenschreden
loopt de tijd voorbij;
wij lopen mee.

Schleiz (Reuß jüngere Linie/Thüringen)

Afmetingen: 90 x 61
Waarde: 50 Pfennig
Grabowski/Mehl: 1180.1

De dood is niet steeds de hoofdrolspeler. In een reeks van Schleiz gewijd aan de uitvinder van het Europees porselein Johann Friedrich Böttger (1682-1719) merkt men op één van de achtergronden een verwijzing naar de dood. Het skelet (zie detail op pg. 1) houdt zijn zeis en zandloper vast. Ontegensprekelijke symbolen voor het einde van het leven.

Onderaan zit een man waarschijnlijk denkende aan zijn proef die mislukt is – hij wordt afgebeeld als een alchemist. Niet alleen de dood wordt links bovenaan afgebeeld maar misschien duidt de man rechts hangend aan de galg de toekomst van de alchemist uit.

Stolp (Pommern)

Afmetingen: 90 x 61

Waarden: 50 & 75 Pfennig alsook 1 – 1,5 – 2 Mk

Grabowski/Mehl: 1275.5

De zeis en de zandloper werden ook weerhouden voor een reeks uitgegeven door *Die Sparkasse* van de stad *Stolp in Pommern*. Deze bestaat uit een reeks van 5 waarden en op de ene zijde vinden we steeds dezelfde afbeelding. Een skelet rustend met zijn linkerarm op een zandloper en in zijn rechterhand de zeis. Daarin verwerkt de tekst: “vincere aut mori” of “sterven of overwinnen”.

We vinden ook de volgende woorden terug: “*Der ganze Tod.*”. Deze zinsnede verwijst trouwens naar het volledig skelet die we kunnen terugvinden op de mutsen gedragen bij de Huzaren van Bellingen.^{xv} Een duidelijke verwijzing naar de keerzijde van deze biljetten waar verschillende huzaren te paard getoond worden in verschillende acties.

Er wordt blijkbaar verwezen naar belangrijke tijdstippen in hun geschiedenis gezien de verwijzing naar de jaartallen 1810 - 1821 – 1843 – 1866.

De illustrator is W.H.Lippert. Willi Horst Lippert heeft ook de illustraties verzorgd voor Belgard-noodbiljetten, waar ook verwezen wordt naar de Belgarder Totenkopfreiter(s).

Hier werden verschillende papiersoorten gebruikt, enerzijds het gewone en anderzijds een iets dikker papier (in het Duits *Büttenpapier*).

ⁱ Serie = serie & schein = papiergeld/biljet

ⁱⁱ Hier worden enkel de belangrijkste bronnen aangehaald.

Despretz, A., *Zelfgemaakt geld. De uitgifte van gemeentelijk noodgeld*, in : “Gent en de Eerste Wereldoorlog. Het stadsleven in de jaren 1914- 1918” , Gent, 1991

Brion, R. en Moreau, J.L., *Het bankbiljet in alle staten. Van het eerste bankpapier tot de euro*, Brussel, 2001,

Loebèr, J.A., *Duitsch noodgeld*, in: “Elsevier”, jg. 32, deel 63, januari-juli 1922

Hans L. Grabowski / Manfred Mehl, *Deutsches Notgeld, Band 1 und 2 – Deutsche Serienscheine 1918 – 1922*, Gietl, Regenstauf, 2de vermeerderde druk, 2003.

www.noodgeld.nl waar een belangrijke collectie terug te vinden is.

ⁱⁱⁱ Despretz, A., *Zelfgemaakt geld. De uitgifte van gemeentelijk noodgeld*, in : *Gent en de Eerste Wereldoorlog. Het stadsleven in de jaren 1914- 1918*, Gent, 1991, pg. 93-97.

^{iv} Brion, R. en Moreau, J.L., *Het bankbiljet in alle staten. Van het eerste bankpapier tot de euro*, Brussel, 2001, pg. 59.

^v Ibid., pg. 63.

^{vi} Ibid., pg. 64.

^{vii} Bijvoorbeeld A.Paul Weber werd ook aangesproken voor biljetten uitgegeven door Arnstadt.

^{viii} Bijvoorbeeld een plooi-enveloppe (Faltumschlag) van Querfurt met een noodgeldserie waar de geschiedenis van de stad wordt verhaald in beeld en bijkomende tekst.

^{ix} Loebèr, J.A., *Duitsch noodgeld*, in: “Elsevier”, jg. 32, deel 63, januari-juli 1922.

^x Zie daarvoor de reeks van Hülser Gutscheine.

^{xi} Een uitzondering is een Zwitsers biljet van 1000 frank met een duidelijke verwijzing naar een dodendans.

^{xii} Block, Werner, *Der Artz und Der Tod in Bildern aus sechs Jahrhunderten*, Stuttgart, 1966, pg. 86 – 121.

^{xiii} Alle scans worden ter beschikking gesteld op de site: www.dodendans.net.

^{xiv} Bijvoorbeeld: Sattler, Joseph, *Danse Macabre Modern*, 1894. *Illustratie: Der Brand-L’Indendie*.

^{xv} Deze naam komt van Wilhelm Sebastian von Belling gestorven in 1779 te Stolp Pommern.